

אכן, ראוי אירוע הריגתו של מלך ישראל למרה שבקינות, ותהיה קינה זו מרה שבעתים בידעה, כי במלך אחרון עסקינו. צדקיהו האחרון למלכי יהודה היה, במותו ניטלה מלוכה מישראל, ובית דוד נעלם, למצער ככוח פעיל, מבימת ההיסטוריה היהודית. אולם, במבט אל הטקסט עצמו הניסוח 'משיח ה' נלכד בשחיתותם' מעורר בעיות לא פשוטות.

ראשית נציין, כי מבחינת ההקשר במגילה קשה מאוד לזהות את 'שחיתותם' עם פועלו של אויב מסוים. בפסוק שלפני 'נלכד בשחיתותם' נאמר: "קלים היו רדפינו מנשרי שמים על ההרים דלקנו במדבר ארכו לנו" (ד, ט). אם 'במדבר' איננו מליצה בלבד, יש כאן הפניה לאויבים הנמצאים במדבר, ובאלו קשה לראות את הבבלים שאינם נזכרים במפורש – לא כאן ולא במגילה כולה. לעומת זאת, בפסוק שאחריו מוזכרת במפורש אדום: "שישי ושמיחי בת אדום יושבת בארץ עוץ גם עליך תעבר כוס תשכרי ותתערי" (ד, כא). לפי זה האויב המדובר הוא אדום. ועדיין לא תמו קשיינו. אמנם, האדומים היו אויב גם בתקופה דידן, אך קשה להבין מה הקשר המיוחד בינו לבין מלך יהודה, שראוי לציון מיוחד בפרשתנו. כללו של דבר, קשה מתוך הכתוב עצמו לחלץ רמז ברור לנסיבות הליכידה של משיח ה' בשחיתותם, אך בהקשר הנידון, אין זה כלל מובן מאליו שבבבלים עסקינו.

הרקע לבריחתו של צדקיהו

התמקדות בביטוי 'נלכד בשחיתותם' של עצמו עשוי להסב את תשומת הלב לפרשת בריחתו ולכידתו של צדקיהו. אולם, פרשה זו איננה עומדת בפני עצמה, וראוי לומר דבר על הרקע שלה, ועל האפשרות שישתקף בקינה. על צדקיהו מספר בעל דברי הימים: "וגם במלך נבוכדנצר מרד אשר השביעו באלוהים" (דברי הימים-ב לו, ג). לאמר, המרד נבוכדנצר היה כרוך בחילול ה', שיסודו בהפרת ברית. כך רואה זאת גם יחזקאל: "והפר ברית ונמלט" (יחזקאל יז, ב). חילול ה', משום שלא רק נבוכדנצר מרד, אלא גם בשבועה שנשבע בשם ה'. למותר לציין שירמיהו – גם בלי שיתייחס לברית במפורש – הטיף שוב ושוב לכניעה לבבל בנימוק, כי המרד נבוכדנצר איננו לרצון ה'. אם כן, גישה זו הרואה בצדקיהו מורד בה' עולה בקנה אחד עם התפיסה שהעלה ירמיהו על נס, הרואה נבוכדנצר 'עבד ה', שההגמוניה העולמית ניתנה בידו ברצון שמים שאיננו בר הפרה. ודומה, כי גם חז"ל העריכו כך את המורד.⁴ כזכור, נבוכדנצר נהג כלפי צדקיהו באכזריות בלתי רגילה. על

4 ראו: מאמר חז"ל (בבלי, נדרים סה ע"ב) המסביר מה הייתה מרידתו של צדקיהו. המדרש מספר שצדקיהו ראה את נבוכדנצר אוכל אונבת חיה, והתבייש והשביע אותו שלא יגלה. צדקיהו ביכר לגלות, שאל בסנהדרין וחכמים התירו לו. נבוכדנצר שבוזה הביא לפניו את צדקיהו והסנהדרין ותקפם על שהתירו את השבועה שלא נבוכותו. בכך צדק נבוכדנצר ונתקיים: "ישבו לארץ ידמו זקני בת ציון" (איכה ב, י). ניתן להבין מעשה זה בדרכים שונות, החל מהצד הפסיכולוגי הכרוך בחוסר היכולת לשמור סוד סנסציוני שכזה, ואפשר שהוא מהווה הד ליחסים שבין העם למלוכה בימי חז"ל. יחד עם זאת, יש בו כדי לחרץ משפט על שגיאותיהם של צדקיהו והסנהדרין (סמל ליועציו של צדקיהו), שפגעו נבוכדנצר שלא לצורך.

ג. משיח ה' נלכד בשחיתותם

יאשיהו או צדקיהו?

"רוח אפינו משיח ה' נלכד בשחיתותם אשר אמרנו בצלו נחיה בגויים" (ד, כ) מקונן 'בעל איכה'. מי הוא 'משיח ה'?' פרשנים שונים ניסו לזהותו עם אישיות היסטורית-מקראית ספציפית. התרגום הארמי הנושא אופי מדרשי זיהה: "מלכא יאשיהו חביב לנא כנשמת רוח חיין דבאפנא". לאמר, המלך יאשיהו שהיה חביב לנו כנשמת רוח חיים באפינו. ברוח זו, אך בהנמקה הנשענת על מקור אחר, ביאר רש"י: "משיח ה' – הוא יאשיהו, כמו שנאמר בדברי הימים ויקונן ירמיהו על יאשיהו" (דברי הימים-ב לה, כה). הווי אומר, פסוקנו הוא קינה על יאשיהו, שעל דבר קיומה למדנו מדברי הימים.¹

ויש גם כיוון פרשני אחר: "יש אומרים כי ירמיהו על יאשיהו קונן, וראיה לדבר 'והנם כתובים על הקינות' (דברי הימים-ב לה, כה). וזה איננו נכון כי אחרי מות יאשיהו באו הצרות, ופה אמר 'ותם עונך' (ד, כב). והנכון בעיני כי על צדקיהו ידבר שהפקירו מלך בבל בירושלים והוא היה באחרית הגלות" (אבן עזרא, פירוש הטעמים). הנה כי כן, אמנם ירמיהו קונן על יאשיהו, כפי שעולה מעדות בלתי תלויה, וקינות אלו נכתבו בספר, אך אין כל הכרח לזהות קינות אלו דווקא עם קינות מסוימות באיכה.² פשוטו של מקרא הוא המכריע, ומזווית זו קשה מאוד להבין את השיבוץ של קינה אישית על יאשיהו – עצובה ככל שתהיה – במרקם הקינות הלאומיות הנוגעות רובן ככולן בחורבן.

ברי, כי בגישה המדרשית הרואה ביאשיהו את משיח ה' טמון רעיון מעניין וחשוב, אך אנו משחרים אחר פשוטו של מקרא המדבר קרוב לוודאי בצדקיהו החותם במותו המחריד את פרשת החורבן. סמך לפירוש זה עולה מהביטוי 'נלכד בשחיתותם' המתאים לנסיבות לכידתו של צדקיהו הנמלט מירושלים 'המובקעת' ביד הכשדים (מלכים-ב כה, ה).³

1 בדרך דומה הולך מדרש איכה רבה הרואה את הפתיחה לקינה בפרק ד' 'איכה יועם זהב' כמדבר ביאשיהו (איכה רבה ד א).

2 חז"ל קראו 'קינות' למגילת איכה: "ירמיהו כתה ספרו וספר מלכים וקינות" (בבלי, בבא בתרא טו ע"א); "היו יושבין ופושטין במגילת קינות" (איכה רבה ד כה), אך אין זה אומר כמובן שהיו אלו הקינות היחידות!

3 ראו: י"צ מושקוביץ, הפירוש בסדרת דעת מקרא, עמ' לו.

התיאור המזועזע מוסיף הכתוב ביטוי מעניין: "ויתפסו את המלך ויעלו אותו אל מלך בבל רבלתה וידברו אתו משפט" (מלכים-ב כה,ו), והדעת נותנת, כי ביקש להדגיש שאין זו נקמה בלבד, אלא 'משפט' על שהפר את הברית.

ראוי ללבן היבט נוסף במהותה של ברית זו. על נסיבות עלייתו של צדקיהו למלוכה מספר הכתוב: "וימלך מלך בבל את מתניה דרו תחתיו ויסב את שמו צדקיהו" (מלכים-ב כד,ז). לאמר, מלכותו ושמו של צדקיהו הוענקו לו על ידי נבוכדנצר. מבחינה זו – אם ננקוט לשון חריפה – לא היה צדקיהו משיחו של ה', אלא 'משיחו' של נבוכדנצר! הסבת שמו לצדקיהו מחזקת מאוד את מעמדו של נבוכדנצר המצטייר כאן כמעין אב-פטרון, המעניק לבן חסותו שם כרצונו. אפשר שהיה זה נוהג המעוגן בתרבות הפוליטית של אותם ימים, אך יחד עם זאת, ניתן ללמוד ממתן השמות על ידי מלכים זרים על היחלשותה הגוברת והולכת של ממלכת יהודה. גם אם שינוי שם עשוי היה ליטול חלק בנסיבות של חילופי מלכים על דרך הטבע, כשנעשה הדבר בפקודת מלך זר כבמקרה של יהויקים ("וילך פרעה נכו את אליקים בן יאשיהו תחת יאשיהו אביו ויסב את שמו יהויקים" מלכים-ב כג,לד), מורה הדבר על תלות שורשית וצורך בחסדי הפטרון. כזכור, מתן שם נתפס בתורה כמנת חלקה של האם (חווה, נשות יעקב), אך פעמים שהאב העניק שמות ופעמים שה' היה מעורב בכך. זהו המצב הנכון והצפוי, וכך נהגו בימים כתיקונם. צא ולמד, עד כמה נתהפך הגלגל בהיסטוריה סמכות זו למלך זר!

לא זו אף זו. אם שינוי השם מאליקים ליהויקים אינו מצטייר כבעל מובן מיוחד, שינוי השם במקרה הנידון איננו מקרי. שם הרומז כי ה' נתן (מתניה) הוסב לשם (צדקיהו) הרומז שיש להצדיק בשם ה' מלוכה המוענקת על ידי זר. חז"ל חידדו מוטיב זה בדורשים: "ויסב את שמו צדקיהו – אמר לו יה יצדיק עליך את הדין אם תמרוד ביי" (בבלי, הוריות יא ע"ב). ה' ערב אפוא לנאמנותו של צדקיהו למלך הבבלי, ובכך חזרנו לעניין הברית שבה פתחנו.

משיח ה' במקרא – יאשיהו משיח ה'

הכינוי 'משיח ה'' נפוץ למדי במקרא. הוא שגור במיוחד כפי דוד המכנה כך את שאול מלכה הראשון של מלכות ישראל, שהערעור על מעמדו איננו יכול להאפיל על העובדה כי נמשח במצוות ה'. השימוש ב'משיח ה'' לגבי צדקיהו שמונה על ידי מלך זר מצטייר אפוא כמוור למדי. להלן נאמר דבר מה לגבי משמעות אפשרית שלו.

מכל מקום, אפשר, כי דרך ניתוח זו מחזקת דווקא את הפירוש הראשון, שאותו נטשנו לרגע, הרואה ביאשיהו את משיח ה' האמור. אכן, לאחר מות יאשיהו נסתלקה יציבות ממלכות בית דוד וחלו בה הרבה ימים. ממלך למלך נתרבו הבקיעים בבית עד סופו שנתערער כליל. לאחר כשנות דור נשחט צדקיהו, ולא נותר עוד ביהודה בן ראוי למלוכה

ממשפחת דוד. דומה, כי המדרש המדבר בגניזת שמן המשחה רומז למשמעות מותו של יאשיהו: "וימשגנו ארון נגנוה עמו צנצנת המן, וצלוחית שמן המשחה ומי גנוז? יאשיהו גנוז... (בבלי, יומא נב ע"ב, ובמקומות נוספים). חז"ל הטיבו לחוש, כי עם היהרגו של יאשיהו נתחוללו שינויים עמוקים מאוד במרקם הפוליטי-דתי של ממלכת יהודה. במצב שנוצר – כך הביעו זאת בלשונם המדרשית – אין כביכול צורך בדברים מסוימים, שעדיף לשומרם לעתיד הרחוק. גם 'שמן המשחה' שבו נמשח 'משיח ה'' נכלל ביניהם, כביכול, רצו לומר, כי אף שהמלכות לא נסתלקה עדיין מיהודה כליל, יהיו המלכים יורשיו, חרף היותם יוצאי חלציו, שונים מאוד מיאשיהו. ואכן, שונים היו! יש מהם מי שמונה באופן מיוחד בעטייה של המחלוקת, כמסופר על יהואחז בנו שהיה צעיר מיהויקים ("ויקח עם הארץ את יהואחז בן יאשיהו וימשחו אותו וימלכו אתו תחת אביו" מלכים-ב כג,ל), ומהם, מי שמונו על ידי מלכים זרים, אויבים וכובשים. וימשחו אותו! נאמר על יהואחז, אולם – אם ננקוט בצירום של חז"ל – שמן משחה אין, ומלכותו של יהואחז לא עמדה על כנה. אחר חודשים ספורים הוגלה הלה למצרים ומת שם. הרי לנו מלך ראשון שנאלץ לעזוב את ארצו שלא בטובתו ולמות במרחקים. די בצרה הגלומה במעשה זה, אך בנוסף הוא הטריס כמובן את גלות יהויכין, שעתידיה להתרגש בעוד שנים לא רבות.

יש טעם אפוא לראות ביאשיהו את משיח ה' האמור, האחרון לבית דוד שעדיין משמר את 'ניחוחה' של משיחת ה'! אך זיהוי זה, ערכו במעמדו הרעיוני, רוצה לומר, המחשה רבת עוצמה לגודל המהפך שחל במעבר בין יאשיהו ליורשיו, שלא היו עוד משוחי ה'. אולם, באשר לפשט, טעמו הפשוט של רבי אברהם אבן עזרא, שהובא לעיל, לא פג.

מדוע צדקיהו?

מה עומד אם כן מאחורי כינוי צדקיהו מלכה הכושל והאומלל של יהודה 'משיח ה''? אפשר שדווקא הניגודיות שבין עוצמתו של הכינוי 'משיח ה'' לבין דמותו המציאותית החיוורת של צדקיהו, היא העומדת ביסוד השימוש הזה במגילת איכה.

נשוב ונציין את הידוע, לא המספר המקראי הוא המשתמש ב'משיח ה'' בהקשר הנידון ואף לא הנביא – רק המקונן! המספר, הגם שלא העלים נימה של השתתפות בצערו, גינה את את צדקיהו מפורשות, והנביא, במפורש וברמו (רק בעתיד יתקיים: "הנה ימים באים נאם ה' והקמתי לדוד צמח צדיק ומלך מלך והשכיל ועשה משפט וצדקה בארץ" ירמיהו כג,ה). 'צדיק' בעתיד כנגד 'צדקיהו' בהווה! אולם, כל זאת עד לחורבן, אחר החורבן השתנתה תדמיתו, ומשנסתלקה מלכות מישאל, רואה המקונן אף את צדקיהו החלש כמשיח ה', זהו הגיונה הבסיסי של קינה פיוטית המחודדת מאוד את ההבדל שבין המצב 'לפני' למצב 'אחרי', והדברים תואמים את ההגיון האנושי הפשוט והחכם

היודע בעת הצורך ליצור מצבים של 'אחרי מות קדושים אמור'. אולם, במקרה הנידון אין די בהסבר הזה, והשימוש שעושה מקונן ב'משיח ה' מקפל בחובו השקפה הנדמית עמוקה יותר.

ירמיהו, מחברה לפי מסורת חז"ל של מגילת איכה, הירבה להוקיע את המלוכה ואת ממסד הכהונה והנבואה.⁵ כנביא אמת חייב היה לחשוף את חולשתו של צדקיהו, אך הקינה רבת העוצמה – של 'ירמיהו המקונן', אין בקביעה זו ניסיון להגיע ל'אמת היסטורית'! – מלמדת על יחסו האמיתי למושאי הנבואה. כנביא אמת הוכיח ירמיהו את הזדהותו העמוקה עם עמו. כאבו על תוכנן המר של נבואותיו קורע לב, והסכמתו העקרונית לקבל את נבואת השלום של יריביו השונה מנבואתו וחולקת עליה (ראו תשובתו לחנניה בן עזור, ירמיהו כח, ו), מרשימה על פי כל אמת מידה. הזאת לדעת, גילוי פגמים ונקודות תורפה יכול להיעשות מתוך ישר והגינות, אך עדיין אין בכך די כדי להפוך את המוכיח לנביא. נביא האמת ניכר גם בכאבו, כאב שהוא תולדת אהבתו לעמו. שני הכוחות המפוצלים הללו הם המולידים את הנבואה הנקרעת ביניהם, ומתוך השסע הפרודוקסלי הזה צומחת חיותה ונצחיותה.

אותות הכאב ניכרים בנבואת ירמיהו על כל צעד ושעל, אך ביטוי המגובש נראה במגילת איכה. נוטים אנו ברגיל לשפוט את האמת על פי התאמתה למציאות – היה או לא היה, גדול או קטן, וכו' ולבחון אותה בכלים אינטלקטואליים. בניתוח מגילת איכה גילינו פן נוסף של ה'אמת' – היכולת להזדהות עם סבל הזולת, היכולת לחוש בכאבו. אינטלקטואלית, הוכחה נבואתו של ירמיהו עם בוא החורבן, אך כאבו הוא המאפשר תיקון ולא רק צדקתו בפועל.

הנה כי כן, 'הכתרת' צדקיהו בתואר 'משיח ה' רומזת לביקורת כלפיו שהטיח הנביא, ולרחמים כלפיו שהעלה המקונן. התואר הרם 'משיח ה' מעמידו תחת אלומת האור של המחפש פגמים, אותו תואר עצמו מזכיר כמה גדול האסון בהילקחו.

ולא זו בלבד, הכינוי 'משיח ה' מופיע כזכור בדברי דוד אל אבישי השואף להמית את שאול: "כי מי שלח ידו במשיח ה' ונקה" (שמואל-א כו, ט), בזיקה לשימוש קדום זה יש בדברים באיכה כדי לבשר את מפתחו של מי שההין לשלוח יד במלך צדקיהו – אף הוא משיח ה'. ויותר מכך, משיח ה' מצטייר בספר שמואל ככינוי התופס למלך העומד לסיים את תפקידו, שידוע שה' סר ממנו. הכינוי 'משיח ה' מקבל כאן אפוא מן תוקף עצמאי – מעמד שאינו תלוי בנסיבות. 'משיח ה' גם בהדרדרותו משיח יקרא. המשיחה בידי ה' ממשיכה ללוות את הנמשח ופועלת את פעולתה גם אם בפועל לא יהיה השליט.

נקודה נוספת הוא שאלת המשיחה על ידי נביא. במערכת היחסים בין מלך לנביא בישראל מלך נמשח על ידי נביא. אמנם בשולות אין צורך בכך, אך בנקודות מפתח וצמתים נביא מעורב, ודי אם נזכיר את שאול, דוד, שלמה, ירבעם ויהוא. כאן המקונן שהוא נביא 'מושח' בעצם את האחרון, נותן לגיטמציה לשולת הנעלמת.

צדקיהו וירמיהו של יל"ג

יהודה ליב גורדון (יל"ג) משורר ההשכלה שהטביע רושם אדיר על המחשבה הציונית בראשית דרכה הקדיש פואמה מיוחדת ליחסי צדקיהו וירמיהו. מרביריו הנוקבים נביא בית אחד:

"אך מה און פעלתי? מה פשעתי?

יען לפני ירמיהו לא נכנעתי!?

לפני איש רך הלב בעל נפש נכנעת

אשר יעץ לנו בושת עבדות משמעת

ואני מאנתי עצתו לשמוע".⁶

זהו משא קטרוגו של צדקיהו האומלל, שהמראה האחרון שראה בעיניו היה מראה ילדיו הנשחטים. עבורו מסמל ירמיהו את חרפת הכניעה ואת הרצון לכפות את ערכי הנבואה דוגמת שמירת השבת,⁷ עליו ועל העם. קל לזהות בדברי יל"ג את המאבק במה שנראה בעיניו דגם ירמיהו הקלירקליסטי של דורו, ומאבקו כאיש תנועת ההשכלה בממסד דתי חשוך בעיניו. העוקב אחרי ההתפתחויות בספר ירמיהו יירחע מהעמדת הדברים המורכבים בצורה כה פשטנית,⁸ ועדיין כ'מדרש' המתאר את סבלו של סמל לאומי יש בדבריו של יל"ג כדי לרגש כרבעי. לעתים יש צורך כנראה לנכס דמות מסוימת להשקפת עולם מסוימת כדי להבין את מלוא עוצמת הטרגדיה הגלומה באותה דמות. מבחינה זאת, יל"ג שמשיקוליו השקופים הקצין עד לאין שיעור את העימות בין ירמיהו לצדקיהו, הובילנו לתת דעת לסבלו. 'דרשנות' זו מתיישבת בסופו של דבר גם עם תפיסתו כמשיח ה'. לא חוטא הומת כאן, אלא אחרון למלכי יהודה. התלבטותנו בזיהוי משיח ה' מונעת מהנחת היסוד שהשירה העלימה זהות של איש, ומאפשרת פרשנות רבת רבדים ומשמעויות. ההבדל בין צדקיהו ליאשיהו בסופו של דבר איננו כה גדול. משהו עמוק נהרס בחורבן בית דוד – ביתו של 'משיח ה'!

6 יל"ג, שירי עלילה, עמ' 38.

7 בעקבות ירמיהו יז, ט-כו.

8 ירמיהו מדגיש: "ואם לא תשמעו אלי לקדש את יום השבת ולכלתי שאת משא נבא בשערי ירושלים ביום השבת..." (ירמיהו יז, כו), והלא כאן בולט כל כך ההיבט החברתי – ההקלה על קשי יום והענקת להם יום של חופש. והרי זה אחד מאתגרי הסוציאליזם לסוגיו ולגווניו.